

بررسی تطبیقی سلسله مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

آزیتا بلالی اسکویی*، علیرضا علمی**

تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۷/۶

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۹/۹/۲۷

چکیده

مسجد و بازار از اجزای مهم یک شهر اسلامی هستند. رابطه نزدیک این دو، در طول تاریخ باعث ایجاد همبستگی قدرت اقتصادی و مذهبی جامعه سنتی ایران شده است؛ بنابراین نقشی اساسی در تاریخ ایران در دوران اسلامی را داشته‌اند. مسجد اولین مرکز اجتماعی، سیاسی و مذهبی مسلمانان است. دیگر بخش مهم شهر اسلامی یعنی بازار، به‌عنوان بازوی اقتصادی جامعه سنتی ایران، به‌واسطه قرارگیری در مجاورت مساجد و نفوذ مساجد در بافت بازارهای سنتی ایران همواره رابطه نزدیکی با مساجد داشته است، در نتیجه مساجد بازاری از جمله مساجدی است که در طول تاریخ همواره مورد توجه بودند. پژوهش حاضر تلاش دارد تا نقش این مساجد را در جامعه سنتی ایران بررسی نماید و با تحلیل مساجد دو بازار مهم ایران (بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان) به تفاوت‌ها و نقش مختلف این مساجد بپردازد. علت انتخاب این دو بازار پیشینه تاریخی دو شهر تبریز و اصفهان است که هر دو آن‌ها پایتخت ایران در دوران مختلف بوده و با توجه به اهمیت بازار و مساجد آن در پایتخت حکومت اسلامی به تفاوت‌های این دو گونه می‌پردازد. این پژوهش با استفاده از روش تحقیق کیفی با رویکرد توصیفی-تحلیلی که مبتنی بر دو نمونه موردی و بامطالعه در مورد ویژگی‌های معماری بازار و همچنین بررسی سفرنامه‌ها، نقشه‌ها، اسناد و مدارک مربوط به مساجد بازار دو شهر مذکور و تحلیل و مقایسه آن‌ها انجام شده است.

بررسی و مقایسه تطبیقی مساجد دو بازار مذکور (به‌عنوان مساجد شیعی) حاکی از آن است که علت تفاوت در سلسله‌مراتب مساجد این بازارها، تفاوت در ایفای نقش این مساجد در جامعه سنتی ایران است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که شرایط حاکم در شهر تبریز در دوره قاجار (به‌عنوان شهر ولیعهد نشین ایران) و شهر اصفهان در دوره صفوی (به‌عنوان پایتخت ایران) شرایط مشابهی است و این شرایط باعث ایجاد شباهت‌هایی در مساجد بازار این دو شهر در دوران ذکر شده را دارد و این مسئله نشان‌دهنده اهمیت نقش مساجد بازار در جامعه سنتی ایران است. مساجد شیعی بعد از دوران صفویه و با رسمی شدن مذهب شیعه در ایران اهمیت به‌سزایی پیدا می‌کند و مساجد بازار در پایتخت و شهرهای مهم ایران ضرورت انجام تحقیق در ساختار این مساجد را دوچندان کرده است.

واژگان کلیدی

سلسله‌مراتب، مساجد بازار، بازار تبریز، قیصریه اصفهان، صفوی، قاجار

* a.oskoyi@tabriziau.ac.ir

** a.alimi@tabriziau.ac.ir

* دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)

** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران

مقدمه

بعد از گسترش اسلام در جهان و ایجاد قلمروهای وسیع، چهره شهرهای تسخیرشده تغییر یافتند و کم‌کم چهره یک شهر اسلامی را به خود گرفتند. از ارکان اصلی شهرهای اسلامی مسجد و بازار بوده است. مساجد قدرت مذهبی و بازار قدرت اقتصادی جامعه محسوب می‌شد. مسجد به‌عنوان اولین و مهم‌ترین رکن یک شهر اسلامی دارای پیچیدگی‌های خاص معماری است؛ چراکه باید مخاطب خود را از دنیای مادی جدا کند و آماده حضور در پیشگاه خداوند نماید. مسجد مکان تعامل نفس انسانی با مراتب عالیه عالم وجود است و هر مسجدی به نیابت از مسجدالحرام و مسجدالاقصی می‌بایست معراج گاه و رجعت گاه نفس ذی‌وجود انسانی باشد؛ به‌بیان دیگر معماری مسجد می‌بایست تسهیل‌کننده و تشدیدکننده عروج از نازل‌ترین مرتبه هستی به عالی‌ترین مراتب آن باشد (محمدیان منصور، ۱۳۸۶: ۵۹). این عروج و سیر و سلوک به معنای انتقال از مقامی به مقام دیگر، از اسمی به اسم دیگر و از تجلی‌ای به تجلی دیگر است (نصر، ۱۳۶۳: ۲۲۴)؛ اما از آنجاکه این انتقال بین دو ساحت وجودی کاملاً متمایز روی می‌دهد گریزی غیر از پیمودن منازل رابط و سلسله‌مراتب وصول، وجود ندارد و درواقع این خصوصیات خاص و متمایز هر منزل است که لزوم وجود منازل واسطه و رابط را که در بعضی از وجوه شباهت‌هایی به مرتبه پایین‌تر و در بعضی وجوه شباهت‌هایی به مرتبه بالاتر دارند را ایجاد می‌نماید و امکان‌گذار و انتقال را مقدور می‌کند (محمدیان منصور، ۱۳۸۶: ۵۹).

دیگر رکن اصلی شهر اسلامی بازار است. مساجد در بافت بازار در دوران اسلامی به‌شدت موردتوجه واقع شده‌اند. نقش این مساجد فراتر از مساجد دیگر بوده، زیرا علاوه بر نقش مذهبی، نقشی اساسی در تصمیم‌گیری‌های مهم بازار و به‌تبع آن در کل جامعه را داشته است. بازاربان برای تصمیم‌گیری‌های مهم، از جمله تصمیم‌گیری برای نحوه اجرای مراسم عزاداری ماه محرم، تصمیم‌گیری برای اوقاف و سایر امور شرعی، تصمیم‌گیری برای اعتصاب و حتی تصمیم‌گیری برای مخالفت با برخی حکم‌های حکومتی زیر نظر قدرت مذهبی در مساجد بازار جمع می‌شدند. بازاربان و روحانیون از دیرباز به‌واسطه همین ارتباط نزدیک، پیوند محکمی باهم داشته‌اند؛ بنابراین بررسی و تحلیل مساجد بازاری یکی از مهم‌ترین مسائلی است که می‌توان به‌واسطه آن به نقش اساسی این مساجد در جامعه سنتی ایران پی برد. در مقاله حاضر ابتدا به معرفی بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان پرداخته می‌شود سپس مفهوم سلسله‌مراتب و تأثیر آن در مساجد موردبررسی قرار می‌گیرد، سرانجام با بررسی نمونه موردی‌های مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان و مقایسه تطبیقی مساجد این دو بازار، یافته‌های تحقیق و نتیجه‌گیری ارائه شده است.

بازار تبریز بزرگ‌ترین و مهم‌ترین بازار سرپوشیده در سطح جهان به شمار می‌رود که در شهر تبریز در ایران واقع شده است. این بازار با مساحتی حدود یک کیلومترمربع، بزرگ‌ترین بازار سرپوشیده جهان است. بازار تبریز در مردادماه سال ۱۳۸۹ خورشیدی در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است. این بازار از بازارچه‌ها، دالان‌ها، تیمچه‌ها، سراها و کاروانسراهای متعددی تشکیل شده است. پیش‌تر به جهت قرار گرفتن شهر تبریز بر سر چهارراه جاده ابریشم و گذر روزانه هزاران کاروان از کشورهای مختلف آسیایی، آفریقایی و اروپایی از آن، این شهر و بازار آن از رونق بسیار خوبی برخوردار بوده است. تاریخ بنای این مجموعه مشخص نیست؛ ولی بسیاری از جهانگردانی که از سده چهارم هجری تا دوره قاجاریان از این بازار بازدید کرده‌اند، درباره آن اطلاعاتی ارائه داده‌اند (خاماچی، ۱۳۸۶: ۲۰۲).

بسیاری از گردشگران و جهانگردان نظیر ابن بطوطه، مارکو پولو، جاکسن، اولیای چلبی، یاقوت حموی، گاسپار دروویل، الکسیس سوکتیکف، ژان شاردن، اوژن فلاندن، جان کارت‌رایت، جملی کاردی، کلاویخو، رابرت گرن‌واتسن، حمدالله مستوفی و مقدسی از رونق و شکوه بازار تبریز تمجید کرده‌اند. این بازار با داشتن حدود ۵۵۰۰ باب حجره، مغازه و فروشگاه، ۴۰ گونه شغل، ۳۵ باب سرا، ۲۵ باب تیمچه، ۳۰ باب مسجد، ۲۰ باب راسته و راسته‌بازار، ۱۱ باب دالان، ۵ باب حمام و ۱۲ باب مدرسه، به‌عنوان اصلی‌ترین مرکز دادوستد مردم تبریز و ایران شناخته می‌شود.

ابن‌بطوطه سفرنامه‌نویس مراکنشی سده هشتم، نیز از تبریز دیدن کرده و وفور نعمت در آن شهر توجهش را جلب کرده، درباره این محله که به شام‌غازان معروف بوده، می‌نویسد: «از دروازه بغداد به شهر تبریز وارد شدیم، به بازار بزرگی که بازار غازان نامیده می‌شد، رسیدیم و آن از بهترین بازارهایی بود که من در همه شهرهای دنیا دیده بودم.» (خاماچی، ۱۳۸۶: ۲۰۵).

بازار قیصریه بازاری است در بافت تاریخی اصفهان که عمدتاً به فعالیت فرش‌فروشان اختصاص دارد. سردر قیصریه، ورودی این بازار است. این بازار که با نام بازار سلطانی نیز خوانده می‌شود، از بزرگ‌ترین و مجلل‌ترین مرکز خریدوفروش در دوران صفویه بوده است و در سال ۱۰۲۹ هـ.ق (دوران صفویه) در شمال میدان تاریخی نقش جهان ایجاد گردید که این میدان را به میدان عتیق (کهنه) و اصفهان عصر سلجوقی مربوط می‌کند. سردر بازار قیصریه که در شمال میدان امام واقع است، در فاصله سال‌های ۱۰۱۱ تا ۱۰۲۹ هـ.ق احداث شده و یکی از نفیس‌ترین نقاشی‌های مربوط به دوران صفویه را نشان می‌دهد. سردر بازار قیصریه، در مقابل مسجد جامع عباسی در شمال میدان نقش جهان، سردری

قوسی شکل با کاشی کاری مجلل و باشکوه و نقاشی‌های رنگ‌باخته صفوی هویدا است که ورودی بازار قیصریه محسوب می‌شود. سردر بازار قیصریه ورودی باشکوه و اصیل میدان نقش جهان است که بهترین دید و منظره را به این میدان داده است که در زمان صفویان میدان کهنه شهر را پس از گذر از بازار به میدان جدید شهر اتصال می‌داد (عدل، ۱۳۸۸: ۹۶).

یکی از جهانگردانی که در مورد سردر قیصریه سخن گفته است پیتر دلاواله ایتالیایی است. وی این سردر را چنین توصیف کرده: «طرف بازار چشم‌انداز زیبایی وجود دارد که قرینه آن، مسجد جامع عباسی است، به همراه دو تالار مرتفع که روی غرفه‌ها ساخته شده‌اند» (شفا، ۱۳۸۴: ۱۲۷). شاردن، سیاح و جهانگرد مشهور فرانسوی، نیز درباره سردر قیصریه اظهار نظر کرده و در سفرنامه خود چنین نوشته است: «نظر به اینکه همه نویسندگان مشرق زمین در تعیین طالع شهرها از طریق تنجیم بسیار دقیق عمل می‌کنند، آن‌ها احداث اصفهان را در اوج برج قوس تعیین کرده‌اند و از همین رو علامت این برج را بر سردر کاخ و بازار شاهی به تصویر کشیده‌اند. البته شرقی‌ها آن را مثل ما و به شکل نیمی انسان نیمی اسب نقاشی نمی‌کنند؛ بلکه به صورت نیمی انسان و نیمی ببر می‌مایند، ببری که دارای دمی است به شکل افعی بزرگ که نیمه آدمی برج قوس، تبری به سوی دهان آن نشانه گرفته» (عباسی، ۱۳۳۵: ۲۷۸).

مبانی نظری

عبارت سلسله‌مراتب^۱ متشکل از دو کلمه سلسله و مراتب است. در فرهنگ فارسی عمید «سلسله» مترادف کلمات «گروه، دسته، حلقه، رشته، سری، ردیف، اتصال و پیوند» آورده شده و «مراتب» مترادف کلمات «درجات، ارزش‌ها، بارها و دفعات» است؛ بنابراین می‌توان عبارت سلسله‌مراتب را به معنی یک سری ارزش‌گذاری‌ها معنی کرد. سلسله‌مراتب از اصولی است که بیشترین تأثیرات را در شکل‌گیری محرمیت در کالبد معماری و شهرسازی سنتی ایران داراست. در لغت‌نامه جغرافیا سلسله‌مراتب عبارت است از هرگونه نظم از عوارض و پدیده‌ها که به صورت یک طبقه‌بندی یا رتبه‌بندی ذکر شود (مایه‌یو ۲۰۰۳: ۲۴۷).

جایگاه سلسله‌مراتب در تفکر شیعی: طبق تعریف سلسله‌مراتب در تفکر شیعه، درک حقیقت سلسله مراتبی است و همه‌ی مخلوقات با توجه به شدت و ضعف دریافتشان، در درجات مختلفی از نظام هستی واقع می‌شوند. وجود نظام سلسله مراتبی در ارتباطات فضایی مساجد شیعی سبب می‌شود در نحوه ورود به یک فضا و نحوه ورود به فضای بعدی، تفاوت‌هایی به وجود آید تا بدین ترتیب احساس قرار گرفتن در ساحتی دیگرگونه برای مخاطب تسهیل و تشدید شود (محمدیان منصور، ۱۳۸۶: ۶۶).

علامه طباطبایی در ذیل آیه ۲۸ سوره بقره، مراحل استکمال وجود آدمی را این‌گونه تشریح می‌کند: در اینجا خداوند وضع وجودی انسان را تشریح کرده که آن وجود متحرک و متکامل است که تدریجاً از یک مرحله به مرحله دیگر سیر می‌کند و مراتب کمالات را می‌پیماید، چه این که قبل از زندگی دنیا مرده بود و خداوند او را حیات بخشید، باز هم می‌میرد و زنده می‌شود و مراحل دیگری را طی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۰: ۱۶۳).

جایگاه سلسله‌مراتب در تفکر عرفانی: طریقت که معمولاً با نام تصوف شناخته شده است، همان ساحت درونی و باطنی اسلام است که تأکید بر تهذیب نفس و قدم نهادن در یک طریق معنوی دارد که در جهان تشیع و تسنن - با توجه به محیطی که در آن به شکوفایی رسیده - متناسب شده است؛ اما در تشیع، در تمامیت آن، تفسیر باطنی تری از وحی اسلامی شده است تا تسنن ظاهر (نصر، ۱۳۸۶: ۱۷۰-۱۷۱). ویژگی سلسله مراتبی خلقت توسط بسیاری از اندیشمندان با سیر از والاترین به پست‌ترین، در قوس نزولی و مسیر عکسش در قوس صعودی، الگوی طراحی در نظام فضایی معماری و شهرسازی اسلامی قرار گرفته است (تقوایی، ۱۳۸۹: ۶۹). در نگرش سنتی این سلسله‌مراتب به‌عنوان مبنای برقراری ارتباط انسان به جهان هستی مطرح است (نقی زاده، ۱۳۷۸: ۲۷۷). اصولاً وصول به سر منزل مقصود - هرکجا که باشد اعم از منازل عادی یا معنوی - بدون واسطه و به عبارتی بدون عبور از منازل رابط مقدور نیست. حد بالای لزوم رعایت سلسله‌مراتب در سیر و سلوک عرفا از اصول بدیهی است (همان، ۲۷۹).

جایگاه سلسله‌مراتب در معماری: اصل سلسله‌مراتب یعنی ساماندهی و ترکیب فضاها و عناصر بر اساس برخی از خصوصیات کالبدی-کارکردی آن‌ها که موجب پدید آمدن سلسله مراتبی در نحوه قرارگیری یا استفاده یا مشاهده عناصر می‌شود (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۱۰۹). در طراحی یک ایوان با اتاق، نوعی از مراتب فضایی وجود داشت که اساس آن بر اتصال، انفصال و وصول بود (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰: ۷۱). این نظام فضایی مبنای طرح تداوم فضای مثبت را تشکیل می‌دهد (همان، ۷۳). این تداوم فضایی را باید عامل معنایی دانست که به همراه برآوردن نیازهای عملکردی و فضایی، به‌توالی و تسلسل حالات و احساسات خواهد انجامید و مخاطب را از مکانی دیگر به مکان دیگر از ادراکی به ادراک دیگر منتقل می‌کند. علاوه بر این، ایجاد فضای انفصالی از جنبه روان‌شناختی حائز اهمیت است. سلسله‌مراتب به دو امر مهم پاسخ‌گو است: یکی کسب تدریجی شایستگی‌ها و پایستگی‌ها و دیگری این که شرایط باید به گونه‌ای باشد که انسان یکه نخورده و ضربه نامطلوب روانی

و روحی بر او وارد نشود (نقی زاده، ۱۳۷۸: ۲۸). سلسله‌مراتب در معماری سنتی حریم‌های خصوصی را با ایجاد شکستگی در محورهای حرکت از دیگر فضاها جدا می‌کرده است (ایوزیان ۱۳۷۶: ۴۹). در معماری سنتی ایران، بروز سلسله‌مراتب در معماری در حریم عرضی با هندسه خطوط مستقیم، منحنی و زاویه‌دار و با اشکال دوبعدی و احجام سه‌بعدی و در سلسله طولی با فضاهای تهی بی‌شکل که در میان فضاهای هندسی شکل می‌گیرند و به خیال، فرصت فراشت و تعالی می‌دهند، رخ می‌دهد (خاتمی، ۱۳۹۰: ۲۰۵).

سلسله‌مراتب در معماری، نمودی از تلاش برای بیان مفهوم گذار و جنبه تدریجی بیان ادراک است. این اصل به‌عنوان یکی از اصول بنیادین در هنرهای سنتی شناخته‌شده است و با سلسله‌مراتب وجودی که بالاتر از مرتبه مادی مربوط به آن قرار دارد نیز منطبق و هماهنگ است (نصر، ۱۳۸۰: ۲۱۰).

مسجد در شکل نهایی خود در میان جامعه مسلمین و در تمدن اسلامی مناسب‌ترین فضا برای خودسازی و جامعه‌سازی و سیر همه انسان‌ها از زندگی مادی و طبیعی به زندگی معقول و ملکوتی در پرتو هدایت و رهبری انسان کامل، یا انسان افضل است (نقره‌کار، ۱۳۸۷: ۵۲۰). این سیر آفاقی به انفسی می‌تواند به کمک سلسله‌مراتب فضایی باشد؛ به عبارتی می‌توان یک فضای منفصل را در نظر گرفت که آدمی را از ساحت مادی جدا کرده است. توجه به مفهوم فضای منفصل، هم توسط اردلان و هم توسط نصر مورد تأکید قرار گرفته است. انفصال‌های درون یک شبکه متصل و کامل سبب می‌شود که انسان را از زندگی عادی و روزمره جدا کند و وارد یک فضای منفصل با ویژگی‌های خاص کند (نصر، ۱۳۷۵: ۱۷۲). نادر اردلان در کتاب حس وحدت به تفصیل به نقش سلسله‌مراتب در معماری مساجد ایران پرداخته است و سلسله‌مراتب مساجد را با ۳ جز عرفانی اتصال، انفصال و وصول تشریح می‌کند و نمونه عالی آن را در مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان می‌داند. به‌طور کلی سلسله‌مراتب در مساجد برای آماده‌سازی روحی و جسمی مخاطب جهت ورود به فضای اصلی (شبیستان و گنبدخانه) و در نتیجه بالا بردن حس مکان در مخاطب کاربرد دارد.

تصویر ۱- شاخص‌ها و مؤلفه‌های سلسله‌مراتب فضایی مساجد بر اساس نظرات اردلان و بخیار

بنابر موارد ذکر شده شاخص‌های سلسله‌مراتب فضایی سلسله‌مراتب در ۳ بخش اتصال، انفصال و وصول در نظر گرفته می‌شود. مؤلفه‌های بیان‌شده برای این شاخص‌ها بنابر موقعیت قرارگیری اجزای پلان مساجد نسبت به هم و نسبت به کل سیستم، شکل و هندسه اجزا نسبت به هم و نسبت به کل سیستم و همچنین نسبت قرارگیری ورودی نسبت به جداره بیرونی در نظر گرفته شده است.

روش تحقیق و سؤال پژوهش

سؤال پژوهش عبارت است از این که سلسله‌مراتب تشرف به مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان به چه شکل صورت می‌گیرد؟ شباهت‌ها و تفاوت‌های سلسله‌مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز در دوره قاجاریه و مساجد بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی به چه شکل است؟

مقاله حاضر با روش کیفی و رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی به بررسی تفاوت‌های سلسله‌مراتب ورود به مساجد بازار بزرگ تبریز و مساجد بازار قیصریه اصفهان و نقش این مساجد در جامعه سنتی ایران می‌پردازد. در این مقاله ده نمونه از

مساجد بازار بزرگ تبریز با بازه زمانی ۱۵۰ ساله و ده نمونه از مساجد بازار قیصریه اصفهان با بازه زمانی ۲۰۰ ساله مورد بررسی قرار می‌گیرد. مساجد منتخب در عصر حاضر در بافت بازار قرار گرفته است و مساجدی همچون مسجد صاحب‌الامر یا مسجد حسن پاشا در تبریز به علت قدمت تاریخی متفاوت و همچنین جدایی از بافت بازار مورد بررسی قرار نمی‌گیرد. در بازار قیصریه اصفهان نیز مساجدی که در بافت داخلی بازار قرار دارند مورد بررسی واقع شده و مساجدی همچون مسجد امام اصفهان یا مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان مورد بررسی قرار نگرفته است.

پیشینه پژوهش

در حوزه سلسله‌مراتب ورودی و سلسله‌مراتب در مساجد مطالعات مختلفی صورت گرفته است که به پاره‌ای از آن‌ها بدین صورت اشاره می‌شود:

جدول ۱- پیشینه تحقیق

عنوان مقاله	نگارنده و سال انتشار	مسائل مورد بررسی در مقاله
بررسی عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی	انصاری و همکاران (۱۳۸۷)	در این مقاله به بررسی اجزاء و عناصر مساجد شامل جانمایی و ارتباطات فضایی، تزئینات، میزان نور، رنگ و مقیاس در دوازده نمونه از مساجد شیعی و دوازده مورد از مساجد اهل سنت می‌پردازند و از لحاظ چگونگی ارتباطات فضایی و اصولی که در مراتب فضایی و نحوه حرکت مخاطب در مساجد رعایت می‌شود را مورد پژوهش قرار داده‌اند. شیعیان به علت سخت‌گیری‌هایی که در طول تاریخ بر آنان وارد آمده، به صورتی ظریف و در ایما و اشاره به بیان عقایدشان در قالب کالبد مساجد پرداخته‌اند، اما بعد از دوران صفوی و رسمی شدن مذهب شیعه، عقاید خود را آزادانه‌تر تبلیغ می‌نمایند که در نتیجه ۵ مورد از مهم‌ترین عقاید شیعه (امامت، عدالت، اجتهاد، عالم مثال، سلسله‌مراتب وجود) در طراحی مسیر حرکتی مساجد شیعه به‌وفور به چشم می‌خورد. در مساجد اهل سنت دیگرام حرکتی بیشتر تابع عملکرد است و در حقیقت الگوی ساخت این مساجد از الگوی شبستانی مساجد صدر اسلام مانند مسجدالنبی نشأت می‌گیرد. از دیگر سو، دیگرام حرکتی مساجد شیعی نشان می‌دهد در معماری این مساجد کالبد معماری باوجود معنایی متعالی در پیوند و تکامل است، به عبارتی مساجد شیعی علاوه بر تأمین نیازهای مادی انسان، زمینه‌ساز رشد معنوی و روحی او است.
گونه شناسی مفهومی ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی	حمزه نژاد و همکاران (۱۳۹۲)	در این مقاله به بررسی تفاوت در نحوه تجلی صفات و مفاهیم که باعث ایجاد تفاوت‌های کالبدی در ورودی‌ها شده است، می‌پردازند. این مقاله گونه‌ها را با استفاده از مفاهیم «تشبیهی، تنزیه ^۶ » و صفات «جمال و جلال ^۷ » در سه دسته «تشبیهی-جمالی»، «تنزیه‌ی-جلالی» و گونه میانه «تشبیهی-جمالی و تنزیه‌ی-جلالی» مورد بررسی قرار داده و به بررسی ویژگی کالبدی ورودی‌های مرتبط با هر یک از گونه‌ها پرداخته است. گونه تشبیهی جمالی دارای ویژگی‌های به‌کارگیری مصالح فاخر و پر تزئین، با حداکثر سلسله‌مراتب فضایی، مقیاس و تناسب الهی و دلالتگری نشانه و نماد است که بهترین نمونه این گونه مسجد امام اصفهان، مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع یزد است. گونه تنزیه‌ی-جلالی دارای ویژگی‌های به‌کارگیری مصالح کم‌بها و کم تزئین، حداقل سلسله‌مراتب فضایی، مقیاس و تناسب انسانی و دلالتگری آیه بوده و مساجد جامع زواره، نطنز و نایین بهترین نمونه از این گونه هستند. گونه میانه تشبیهی-جمالی و تنزیه‌ی-جلالی، از ویژگی‌های مشترک دو گونه دیگر پیروی می‌کند و از نمونه‌های آن می‌توان به مساجد جامع اصفهان و اشترجان اشاره نمود.

عنوان مقاله	نگارنده و سال انتشار	مسائل مورد بررسی در مقاله
سلسله مراتب تشریف به اماکن مقدس در شهرهای تاریخی - مذهبی ایران	دانشپور و همکاران (۱۳۹۶)	در این مقاله با استفاده از منابع و اسناد کتابخانه‌ای و منابع تصویری به خصوص سفرنامه‌ها، به بررسی تأثیر سلسله مراتب در ادراک مخاطب را در نمونه موردی شهر قم در دوران صفوی و قاجار مورد بررسی قرار داده‌اند. در این مقاله با بررسی‌های انجام گرفته به این نتیجه می‌رسند که سلسله مراتب تشریف از فاصله حدود ۲۵ کیلومتری شهر قم و با رؤیت گنبد حرم حضرت معصومه (س) شروع و تا داخل فضای گنبدخانه ادامه داشته است و ادراک مخاطب را در این فاصله، با قرارگیری و تجربه فضاهای مختلف و جزئیات این فضاها مورد پژوهش قرار می‌دهد.
سلسله مراتب محرمیت در مساجد ایرانی	محمدیان منصور (۱۳۸۵)	در این مقاله به بررسی اهمیت اصل سلسله مراتب در شاکله تفکر سنتی می‌پردازد. در این مقاله به گونه‌بندی مساجد در نحوه ورود به صحن و مقایسه این نحوه ورود با نحوه ورود به ایوان و گنبدخانه پرداخته شده است. سپس به این نتیجه می‌رسند که تمهیداتی همچون سلسله مراتب محرمیت در مساجد ایرانی، احساس قرار گرفتن در ساحتی دیگرگونه را برای مخاطب تشدید می‌کند، به عبارتی دیگر معماری می‌تواند تسهیل کننده ادراکات معنوی و عرفانی باشد.
بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان	طیبسی و همکاران (۱۳۹۱)	در این مقاله با بررسی زمینه‌های فکری اصل سلسله مراتب در اندیشه حاکم در دوران صفوی، تأثیر آن بر شکل‌گیری نظام ورودی مساجد مورد مطالعه قرار داده است. با توجه به رسمی شدن مذهب شیعه در دوران صفوی و فرصت ایجاد شده، پیشرفت چشم‌گیری در مراتب فضایی مساجد حاصل می‌شود. در این دوره نوع جدیدی از نظام ورودی ابداع می‌شود که به شیوه‌ای هوشمندانه به افزایش مراتب فضایی و ایجاد آمادگی در مخاطب در سیر از ظاهر به باطن کمک می‌کند. در این مقاله اصل سلسله مراتب در معماری را در دو وجه شکلی (مرتبط با عناصر معماری) و وجه فضایی (مرتبط با فضای معماری) دسته‌بندی می‌کند.

مسئله سلسله مراتب در مساجد در مقالات مختلف مورد بحث قرار گرفته است، بیشتر مقالات در مورد تأثیر تفکر اسلامی در شکل‌گیری سلسله مراتب در مساجد و مباحثی همچون محرمیت، آماده‌سازی روحی مخاطب و ادراک فضا در مساجد مطرح شده است که نقش بازار و مساجد بازاری در مطالعات صورت گرفته، مورد بررسی واقع نشده است. در این مقاله سعی می‌شود تا با بررسی سلسله مراتب در مساجد بازار، تأثیر و نقش این مساجد در جامعه سنتی ایران مورد مطالعه قرار گیرد. اهمیت بازار بزرگ تبریز در دوره صفویه به عنوان اولین پایتخت شیعه و در دوره قاجاریه به عنوان شهر ولیعهدنشین ایران و اهمیت بازار قیصریه اصفهان که در دوره صفویه به عنوان بازار پایتخت ایران تأسیس و در دوره قاجاریه به عنوان یکی از قطب‌های اقتصادی و سیاسی ایران بوده، شناخته می‌شوند. بررسی و مقایسه تطبیقی مساجد دو بازار مهم ایران یعنی بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان به عنوان مساجد شیعی و معرفی کننده دو بازه زمانی در دوران صفویه و قاجاریه در هیچ‌کدام از مطالعات مورد بررسی قرار نگرفته است.

تحلیل نمونه موردی‌ها

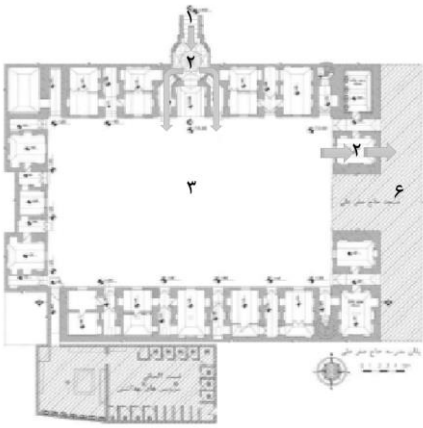
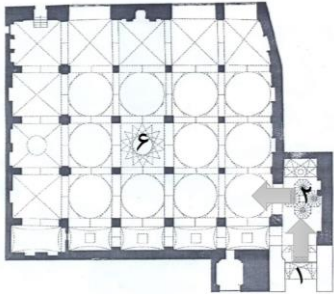
این مقاله به بررسی و تحلیل ۱۰ نمونه از مساجد بازار بزرگ تبریز و ۱۰ نمونه از مساجد بازار قیصریه اصفهان از منظر تعداد ورودی، جهت ورودی، اجزاء ورودی، نوع دسترسی از راسته اصلی یا فرعی می‌پردازد. در یک دسته‌بندی کلی می‌توان مساجد را در دو بخش مساجد صحن دار و مساجد بدون صحن تقسیم‌بندی کرد. پس از بررسی تعداد اجزاء موجود در مراتب هر مسجد، مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان مقایسه تطبیقی انجام می‌گیرد. قابل ذکر است مساجد بازار بزرگ تبریز فاقد

شبهستان بانوان هستند. هم چنین با توجه به بازسازی عمده مساجد بازار بزرگ تبریز در دوره قاجار، بیشتر آثار به جامانده حاصل این دوره است و مقایسه تطبیقی به عنوان مقایسه آثار دوره صفوی (عمدتاً در مساجد بازار قیصریه اصفهان) و آثار دوره قاجار (عمدتاً در مساجد بازار بزرگ تبریز) است.

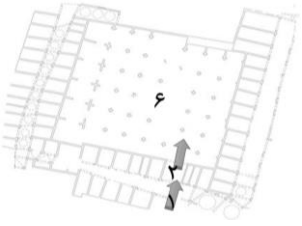
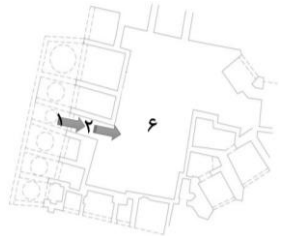
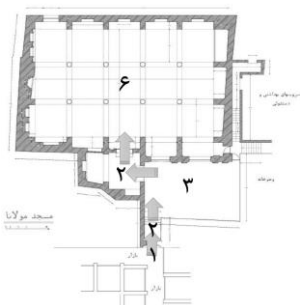
مساجد بازار بزرگ تبریز؛ مساجد تاریخی شهر تبریز پس از خانه های تاریخی بیشترین قسم بناهای تاریخی این شهر را به خود اختصاص داده اند، با توجه به اهمیت بازار در شهر اسلامی و به خصوص اهمیت بازار بزرگ تبریز، عمده مساجد تاریخی این شهر در بازار آن واقع شده است. پس از زلزله مهیب شهر تبریز در سال ۱۱۹۳ ه.ق و تخریب بخش عمده شهر و بازار، بازسازی عمده ای در دوران قاجاریه انجام گرفته شده است، به طوری که اکنون مساجد تاریخی این شهر را می توان مساجد دوران قاجار نامید. حوادث و اتفاقات مهم تاریخی در این مساجد از ویژگی های مهم مساجد بازار بزرگ تبریز هستند، به طور مثال علت نام گذاری مسجد مقبره به دلیل وجود مقبره آیت الله طباطبایی در این مسجد است، علت شهرت مسجد قزیللی، کشف و پیدایش تعداد قابل توجهی از سکه های طلا و نقره در محوطه و زیرستون محراب آن است و یا مسجد مولانا به مسجد وقف معروف است، اهمیت شهر تبریز نیز به حوادث این شهر افزوده، تبریز چندین دوره به عنوان پایتخت ایران بوده و در دوره قاجاریه به عنوان شهر ولیعهدنشین بوده است، تبریز اولین پایتخت شیعه است، تبریز نقش اساسی در انقلاب مشروطه داشته، اکنون شهر تبریز را به عنوان شهر اولین ها در ایران می نامند. اسناد تاریخی و روایت های مختلفی از حوادث در مساجد بازار بزرگ تبریز وجود دارد که گاهی ضدونقیض نیز هستند باوجود پیشینه تاریخی تبریز همچنان اطلاعات زیادی در مورد مساجد این شهر در دسترس نیست.

جدول ۲- تحلیل سلسله مراتب در بعد پلان مساجد بازار بزرگ تبریز

راهنمای جدول: ۱- ورودی ۲- هشتی ۳- صحن ۴- دالان ۵- ایوان ۶- شبهستان (گنبدخانه)

نام مسجد و دوره ساخت	تعداد ورودی و جهت ورودی و نوع دسترسی	نوع سلسله مراتب	پلان
۱- مسجد حاج صفرعلی (قاجاریه)	۱ ورودی غربی دسترسی از راسته اصلی	۵ بخشی صحن دار (۱-۲-۱)	
۲- مسجد شهید قاضی (مقبره) (صفویه)	۱ ورودی شمالی دسترسی از راسته اصلی	۳ بخشی بدون صحن (۱-۲-۱)	

	<p>۴ بخشی بدون صحن (۲-۲-۱)</p>	<p>ورودی ↓ دالان ↓ هشتی ↓ شستنان</p>	<p>۳- مسجد شصت و سه ستون (قاجاریه) ۱ ورودی شرقی دسترسی از راسته فرعی</p>
	<p>۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۱)</p>	<p>ورودی ↓ هشتی ↓ صحن ↓ هشتی ↓ شستنان</p>	<p>۴- مسجد صادقیه (قاجاریه) ۲ ورودی شرقی و غربی دسترسی از راسته اصلی</p>
	<p>۴ بخشی صحن دار (۱-۱-۱)</p>	<p>ورودی ↓ دالان ↓ صحن ↓ هشتی ↓ شستنان</p>	<p>۵- مسجد آیتاله خلخالی (قاجاریه) ۱ ورودی شمالی دسترسی از راسته فرعی</p>
	<p>۳ بخشی بدون صحن (۱-۲-۱)</p>	<p>ورودی ↓ هشتی ↓ شستنان</p>	<p>۶- مسجد قزلی (قاجاریه) ۱ ورودی شرقی دسترسی از راسته اصلی</p>
	<p>۳ بخشی بدون صحن (۱-۲-۱)</p>	<p>ورودی ↓ هشتی ↓ شستنان</p>	<p>۷- مسجد شهیدی (قاجاریه) ۱ ورودی شمالی دسترسی از راسته فرعی</p>

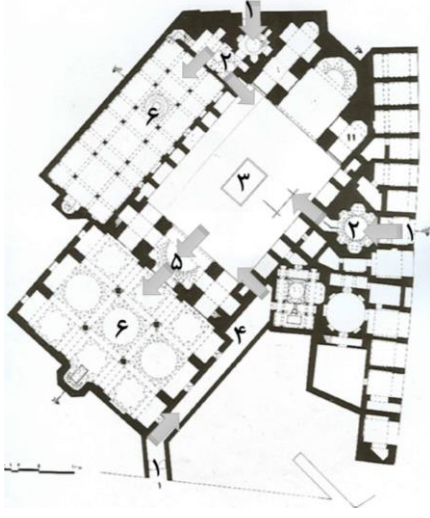
	<p>۳ بخشی بدون صحن (۱-۲-۱)</p> <p>ورودی</p> <p>هدنتی</p> <p>شبیستان</p>	<p>۱ ورودی جنوبی</p> <p>دسترسی از راسته فرعی</p>	<p>۸- مسجد امام جمعه (صفویه)</p>
	<p>۳ بخشی بدون صحن (۱-۲-۱)</p> <p>ورودی</p> <p>هدنتی</p> <p>گنبدخانه</p>	<p>۱ ورودی غربی</p> <p>دسترسی از راسته اصلی</p>	<p>۹- مسجد کوچک (قاجاریه)</p>
	<p>۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۱)</p> <p>ورودی</p> <p>هدنتی</p> <p>صحن</p> <p>هدنتی</p> <p>شبیستان</p>	<p>۱ ورودی شرقی</p> <p>دسترسی از راسته فرعی</p>	<p>۱۰- مسجد مولانا (قاجاریه)</p>

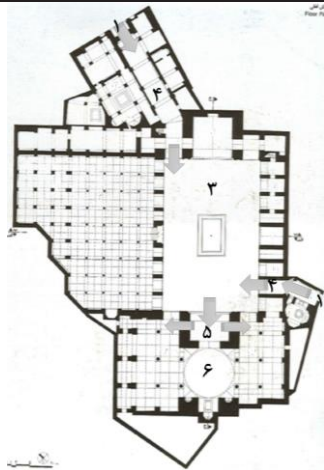
جدول ۳- اجزای موجود در سلسله مراتب مساجد بازار بزرگ تبریز

نام مسجد	اتصال			انفصال			وصول	
	عقب نشینی	چلوخان	سر در ورودی	دالان	هدنتی	صحن	ایوان	شبیستان
۱- مسجد حاج صفرعلی	✓	□	✓	□	✓	✓	□	□
۲- مسجد شهید قاضی (مقبره)	□	□	□	□	□	□	□	□
۳- مسجد شصت و سه ستون	□	□	□	□	□	□	□	□
۴- مسجد صادقیه	□	□	□	□	□	□	□	□
۵- مسجد آیتاله خلخالی	□	□	□	□	□	□	□	□
۶- مسجد قزلی	□	□	□	□	□	□	□	□
۷- مسجد شهیدی	□	□	□	□	□	□	□	□
۸- مسجد امام جمعه	□	□	□	□	□	□	□	□
۹- مسجد کوچک	□	□	□	□	□	□	□	□
۱۰- مسجد مولانا	□	□	□	□	□	□	□	□

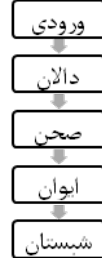
مساجد بازار قیصریه اصفهان: بازار قیصریه اصفهان نماد شکوه و عظمت دوران صفوی است. بعد از تعیین اصفهان به عنوان پایتخت ایران این بازار متصل کننده میدان نقش جهان به میدان عتیق اصفهان بوده است. این بازار با نقاشی‌ها، سردرها و مقرنس‌هایش جایگاه بسزایی در معماری ایران دارد. با رسمی شدن مذهب شیعه در ایران لزوم احداث مساجد شیعی به خصوص در شهر اصفهان و بازار تازه ساخته شده آن به عنوان پایتخت صفویان، برای تحکیم حکومت خود درصدد احداث مدارس و مساجد زیادی در شهر اصفهان بودند. مساجد باشکوه این بازار عمدتاً در دوران صفوی احداث شده و در سفرنامه‌های مختلفی به آن‌ها اشاره شده است. از مهم‌ترین مساجد بازار قیصریه در دوران صفوی، می‌توان به مسجد جارچی، مسجد خیاط‌ها، مسجد حکیم و مسجدعلی اشاره کرد.

جدول ۴- تحلیل سلسله‌مراتب در بعد پلان مساجد بازار قیصریه اصفهان
راهنمای جدول: ۱- ورودی ۲- هشتی ۳- صحن ۴- دالان ۵- ایوان ۶- شبستان (گنبدخانه)

نام مسجد	تعداد ورودی و جهت ورودی و نوع دسترسی	نوع سلسله‌مراتب	پلان
۱- مسجد جارچی (صفویه)	۱ ورودی شمال شرقی دسترسی از راسته اصلی	۴ بخشی بدون صحن (۲-۲-۲) ورودی هشتی دالان گنبدخانه	
۲- مسجد حاج محمدجعفر آباده‌ای (قاجاریه)	۳ ورودی شمال شرقی جنوب شرقی شمال غربی دسترسی از راسته اصلی و فرعی	۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۲) ورودی هشتی صحن ایوان شبستان ۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۲) ورودی دالان صحن ایوان شبستان ۵ بخشی صحن دار (۲-۱-۲) ورودی هشتی صحن ایوان شبستان	

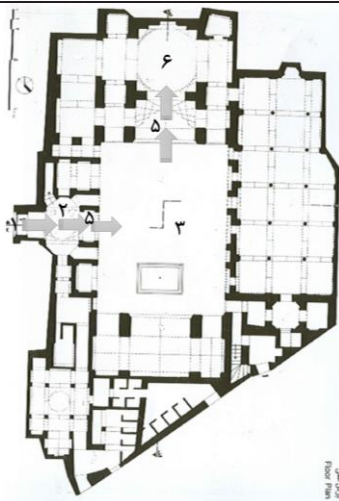

۵ بخشی صحن دار (۳-۱-۲)

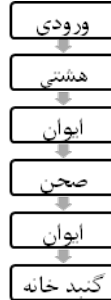

۲ ورودی
شمال شرقی
جنوب شرقی
دسترسی از راسته اصلی

۳- مسجد نو
بازار
(قاجاریه)

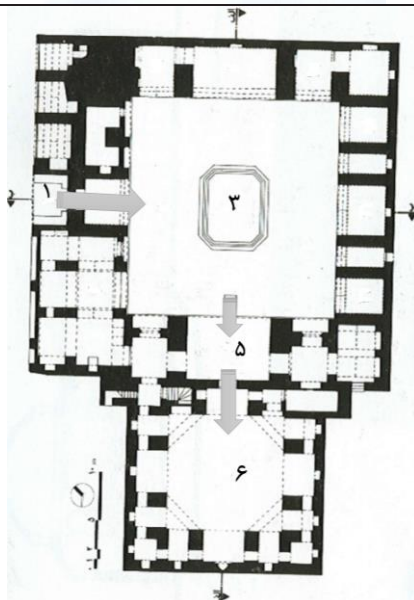

۶ بخشی صحن دار (۲-۱-۲)

۱ ورودی
جنوب شرقی
دسترسی از راسته اصلی

۴- مسجد
خیابانها
(صفویه)

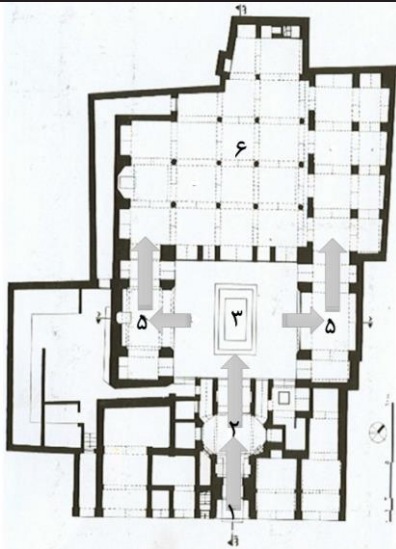

۴ بخشی صحن دار (۴-۱-۲)

۱ ورودی
شمال غربی
دسترسی از راسته فرعی

۵- مسجد علی
(صفویه)

۵ بخشی صحن دار (۳-۱-۲)

- ورودی
- هشتی
- صحن
- ایوان
- شستنان

۱ ورودی
جنوب شرقی
دسترسی از راسته اصلی

۶- مسجد
شیره پزها
(اواخر صفوی و
اوایل زندیه)

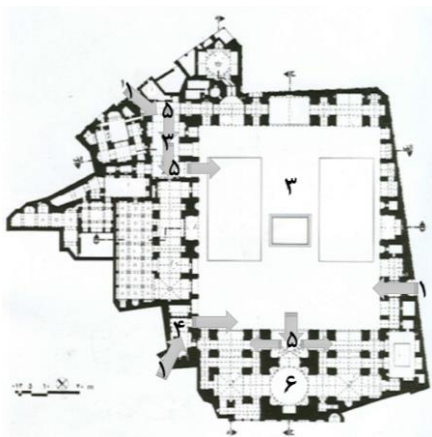
۷ بخشی صحن دار (۱-۱-۲)

- ورودی
- ایوان
- صحن
- ایوان
- صحن
- ایوان
- شستنان

۳ ورودی
شمالی

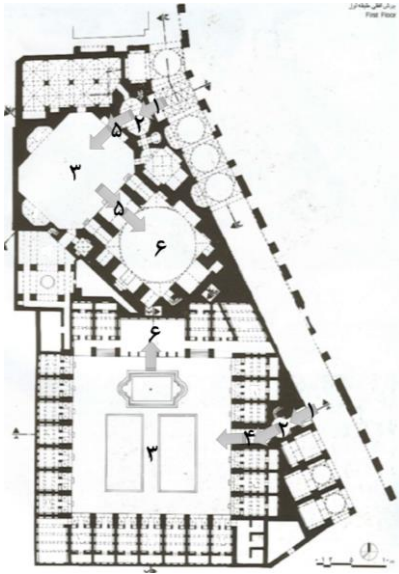
جنوب شرقی
غربی
دسترسی از راسته اصلی و
فرعی

۷- مسجد
حکیم
(صفویه)

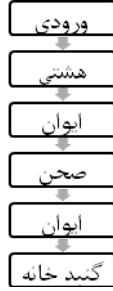

۵ بخشی صحن دار (۳-۱-۲)

- ورودی
- ایوان
- صحن
- ایوان
- شستنان
- ورودی
- دالان
- صحن
- ایوان
- شستنان

۶ بخشی صحن دار (۲-۱-۲)

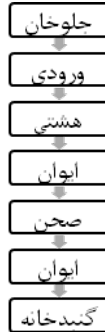
۲ ورودی
شمال شرقی
شمال شرقی
دسترسی از راسته اصلی

۸- مسجد
ساروتقی
(صفویه)

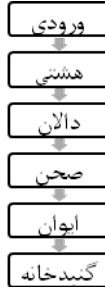
۵ بخشی صحن دار (۳-۱-۲)

۷ بخشی صحن دار (۱-۱-۲)

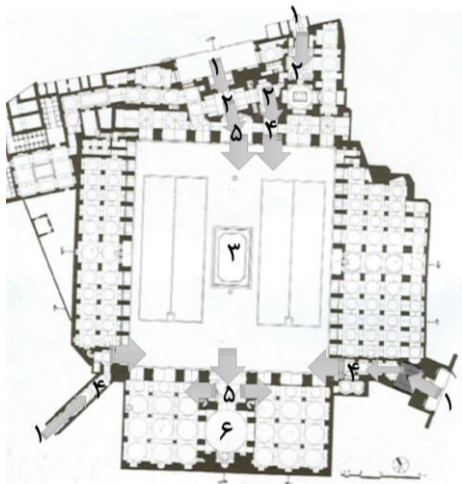
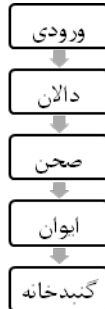
۶ بخشی صحن دار (۲-۱-۲)

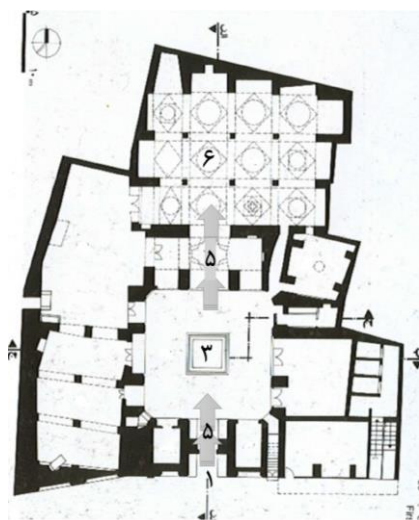

۴ ورودی
شمال شرقی
شمال شرقی
جنوب غربی
جنوب شرقی
دسترسی از راسته اصلی

۹- مسجد سید
(قاجاریه)

۵ بخشی صحن دار (۳-۱-۲)

۵ بخشی صحن دار (۳-۱-۲)

۱۰- مسجد سرخی (صفویه)
 ۱ ورودی جنوبی
 دسترسی از راسته اصلی

جدول ۵- اجزای موجود در سلسله مراتب مساجد بازار قیصریه اصفهان

نام مسجد	اتصال									وصول
	کلیسایی	چلوخان	سردر	ورودی	دالان	هشتی	صحن	ایوان	ششستان	
۱- مسجد جارچی	✓	□	✓	✓	✓	✓	□	□	✓	□
۲- مسجد نو بازار	□	□	□	□	✓	□	✓	✓	□	✓
۳- مسجد حاج محمدجعفر آباده‌ای	□	□	□	□	✓	□	✓	✓	✓	□
۴- مسجد خیاط	□	□	✓	□	□	✓	✓	✓	□	✓
۵- مسجد علی	□	□	✓	□	□	□	✓	✓	□	✓
۶- مسجد شیره‌پزها	✓	□	□	□	□	✓	✓	✓	✓	□
۷- مسجد حکیم	□	□	□	✓	✓	□	✓	✓	□	✓

ورودی ۲	☐	☐	☒	☐	☐	☒	☐	☐	☒
ورودی ۳	☒	☐	☒	☒	☐	☐	☒	☐	☒
ورودی ۱	☒	☐	☒	☒	☒	☒	☐	☐	☐
ورودی ۲	☒	☐	☒	☒	☒	☒	☐	☐	☒
ورودی ۱	☐	☒	☒	☒	☐	☐	☐	☐	☐
ورودی ۲	☐	☒	☒	☒	☒	☒	☐	☒	☒
ورودی ۳	☐	☒	☒	☒	☒	☒	☐	☐	☐
ورودی ۴	☐	☒	☒	☒	☒	☐	☒	☒	☒

۸- مسجد ساروتقی

۹- مسجد سرخی

۱۰- مسجد سید

بررسی تطبیقی و یافته‌ها

با بررسی و تحلیل پلان‌های مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان می‌توان عنوان کرد اجزاء تشکیل‌دهنده سلسله‌مراتب مساجد بازار بزرگ تبریز شامل ورودی، هشتی، دالان، صحن، شبستان (گنبد خانه) و اجزاء تشکیل‌دهنده سلسله‌مراتب مساجد بازار قیصریه اصفهان شامل جلوخان، ورودی، هشتی، دالان، صحن، ایوان^۹، شبستان (گنبد خانه، مدرس) است که نشان‌دهنده تنوع فضایی بیشتر در مساجد بازار قیصریه اصفهان است.

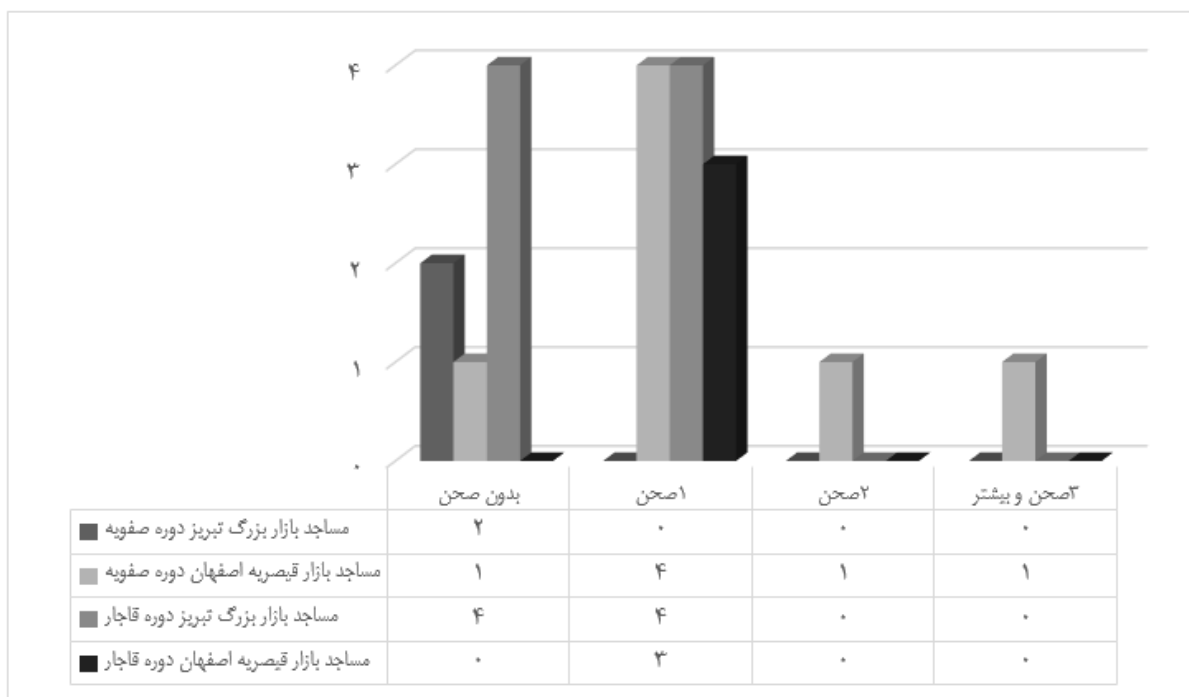
با یک دسته‌بندی کلی در سلسله‌مراتب مساجد، می‌توان ابتدا مساجد را به ۲ دسته، مساجد دارای صحن و مساجد بدون صحن تقسیم کرد که برای مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان می‌توان دسته‌بندی زیر را قائل شد:

تصویر ۲- دسته‌بندی انواع سلسله‌مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز

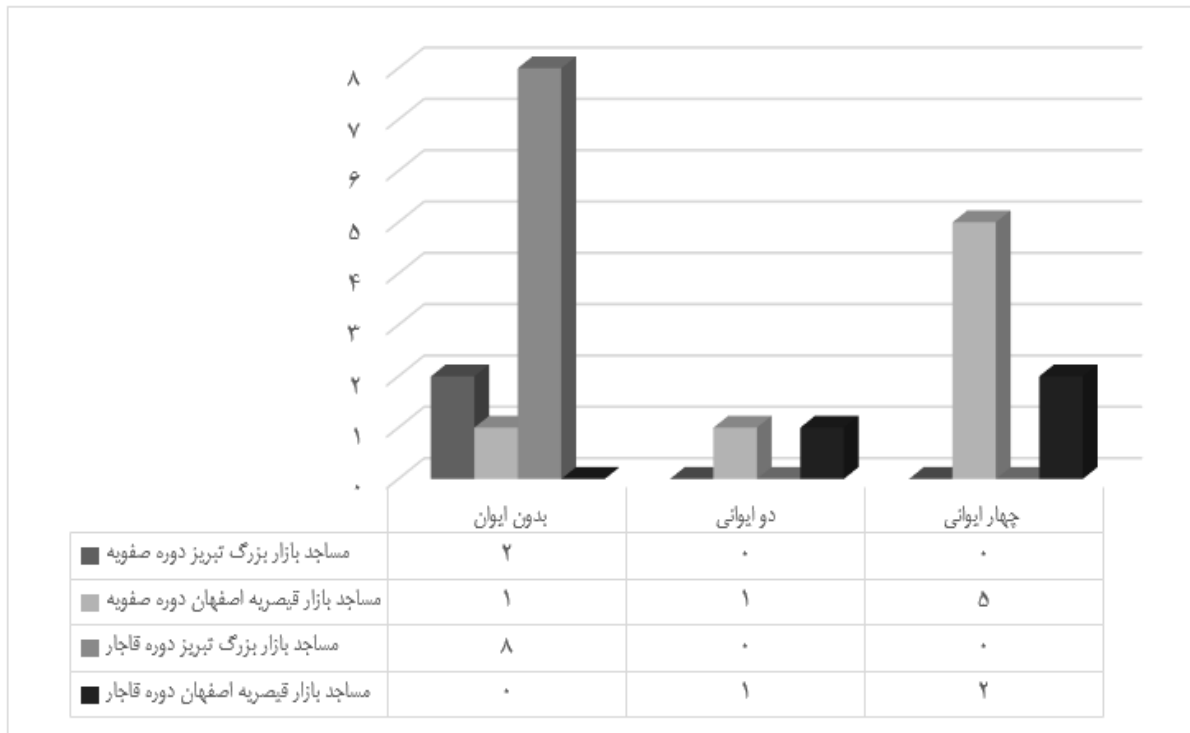

تصویر ۳- دسته‌بندی انواع سلسله‌مراتب در مساجد بازار قیصریه اصفهان

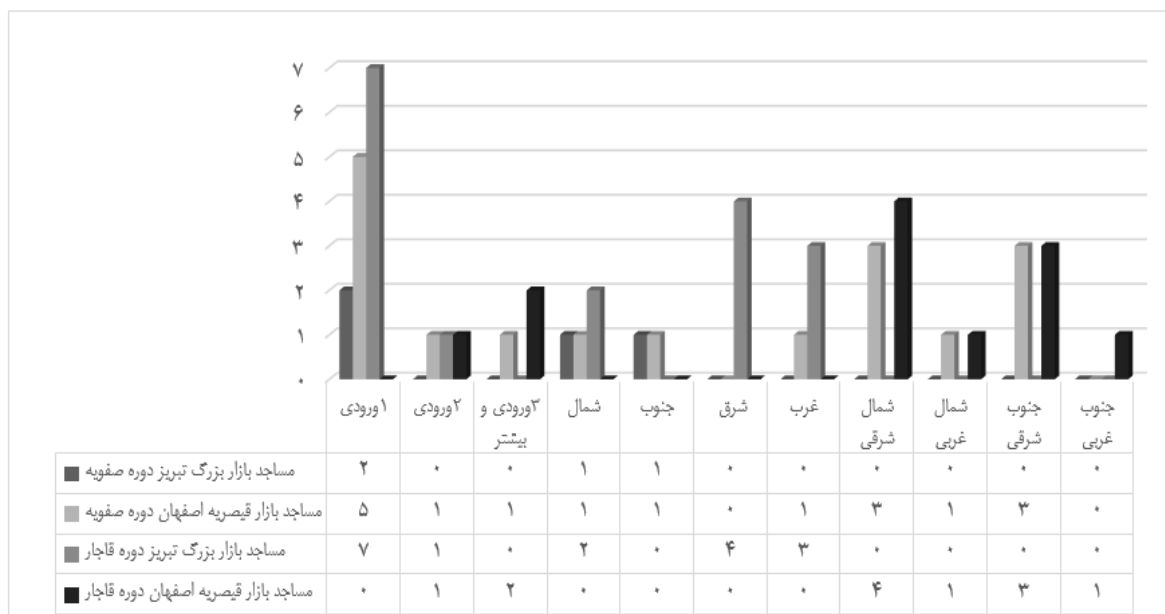
تصویر ۴- میزان استفاده از صحن در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

همان‌طور که در تصویر ۴ مشاهده می‌شود استفاده از صحن در مساجد بازار قیصریه به مراتب بیشتر از مساجد بازار بزرگ تبریز است که دلیل آن تفاوت اقلیم تبریز و اصفهان است. به دنبال استفاده از فضای باز و صحن در مساجد، استفاده از ایوان نیز امکان‌پذیر می‌شود و با توجه به مدل ۴ ایوانی که در دوره صفوی بسیار رایج بوده بیشتر مساجد بازار قیصریه دارای فرم ۴ ایوانی هستند؛ در حالی که در مساجد بازار بزرگ تبریز تقریباً هیچ مدل صحن ایوان‌دار قابل مشاهده نیست، در مساجد بازار قیصریه اصفهان نیز طبق تصویر ۵ استفاده از الگوی ایوان‌دار در دوره قاجار در مقایسه با دوره صفوی کمتر است و به نظر می‌رسد، استفاده از ایوان رو به افول است.

تصویر ۵- نمودار میزان استفاده از ایوان در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

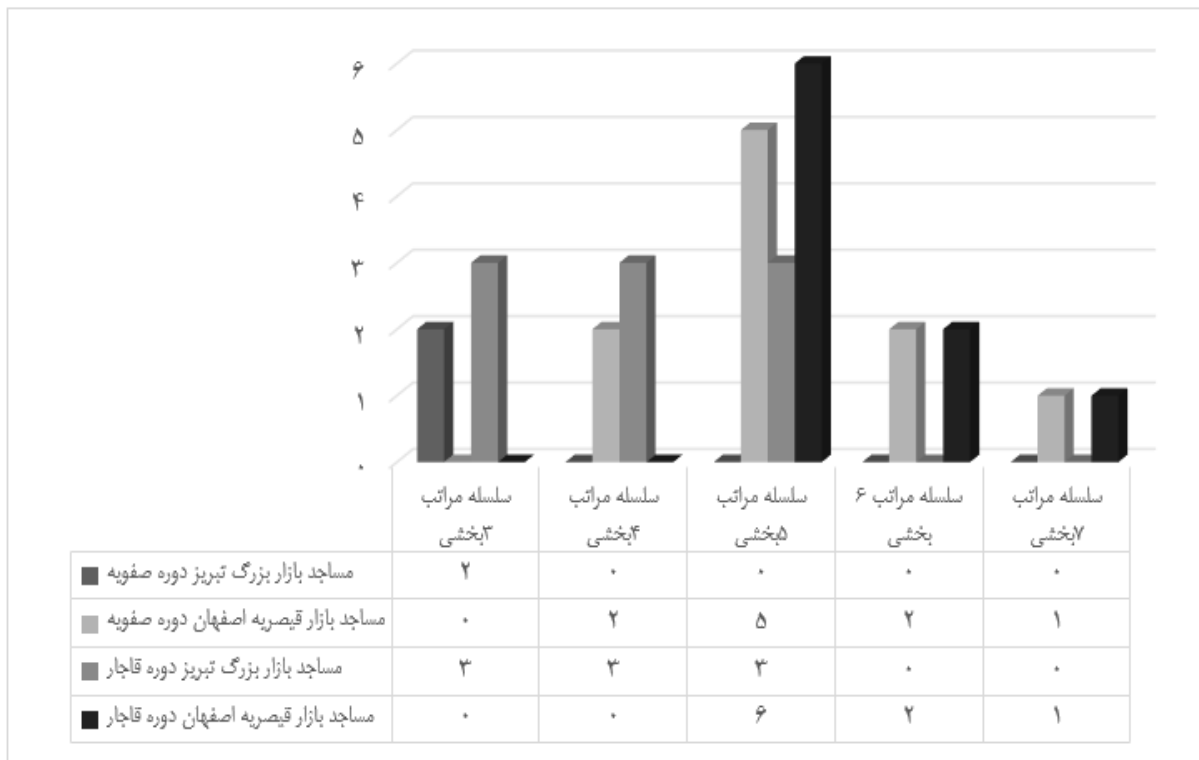
استفاده از صحن، تعداد ورودی‌ها و سردرهای ورودی در مساجد قیصریه اصفهان بیشتر از مساجد بازار بزرگ تبریز است، طبق تصویر ۶ استفاده از تک‌ورودی در مساجد بازار بزرگ تبریز در دوره قاجار و مساجد بازار قیصریه در دوره صفوی بیشتر است که نشان‌دهنده شرایط یکسان بازار بزرگ تبریز در دوره قاجار و بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی است.

تصویر ۶- نمودار میزان نفوذپذیری و جهت ورودی در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

طبق جدول ۹ استفاده از سردر ورودی و عقب‌نشینی ورودی نسبت به جداره بازار، در مساجد بازار بزرگ تبریز در دوره قاجاریه و مساجد بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی بیشتر است. در ۱۰ نمونه از مساجد بازار بزرگ تبریز جمعاً ۱۱ نوع سلسله‌مراتب متفاوت و در ۱۰ نمونه مساجد بازار قیصریه اصفهان جمعاً ۱۹ نوع سلسله‌مراتب متفاوت را می‌توان تجربه کرد. در این میان طبق جدول ۹ از ۱۹ نوع سلسله‌مراتب متفاوت ۱۸ مورد آن دارای صحن و ایوان است و ۱۵ مورد دارای سردر ورودی، در مساجد بازار بزرگ تبریز از ۱۱ نوع سلسله‌مراتب متفاوت ۱۰ مورد آن هشتی را تجربه می‌کند و ۹ مورد دارای عقب‌نشستگی ورودی نسبت به جداره بازار است که این آمار نشان از درون‌گرایی بیشتر در مساجد بازار بزرگ تبریز نسبت به مساجد بازار قیصریه اصفهان است.

بیشترین نوع استفاده از سلسله‌مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز مربوط به سلسله‌مراتب ۳ بخشی است که تنوع فضایی کم‌تر و هم‌چنین وسعت فضایی کمتری را شامل می‌شود و در مقابل در مساجد بازار قیصریه اصفهان بیشترین نوع استفاده از سلسله‌مراتب، سلسله‌مراتب ۵ بخشی است که تنوع فضایی بیشتر و وسعت فضای بیشتری دارد و مناسب اقلیم اصفهان است. طبق تصویر ۷ استفاده از سلسله‌مراتب ۵ بخشی در دوره قاجار هم در مساجد بازار بزرگ تبریز و هم در مساجد بازار قیصریه اصفهان بیشتر است و نشان‌دهنده افزایش توجه به‌مراتب ورودی در دوره قاجار است.

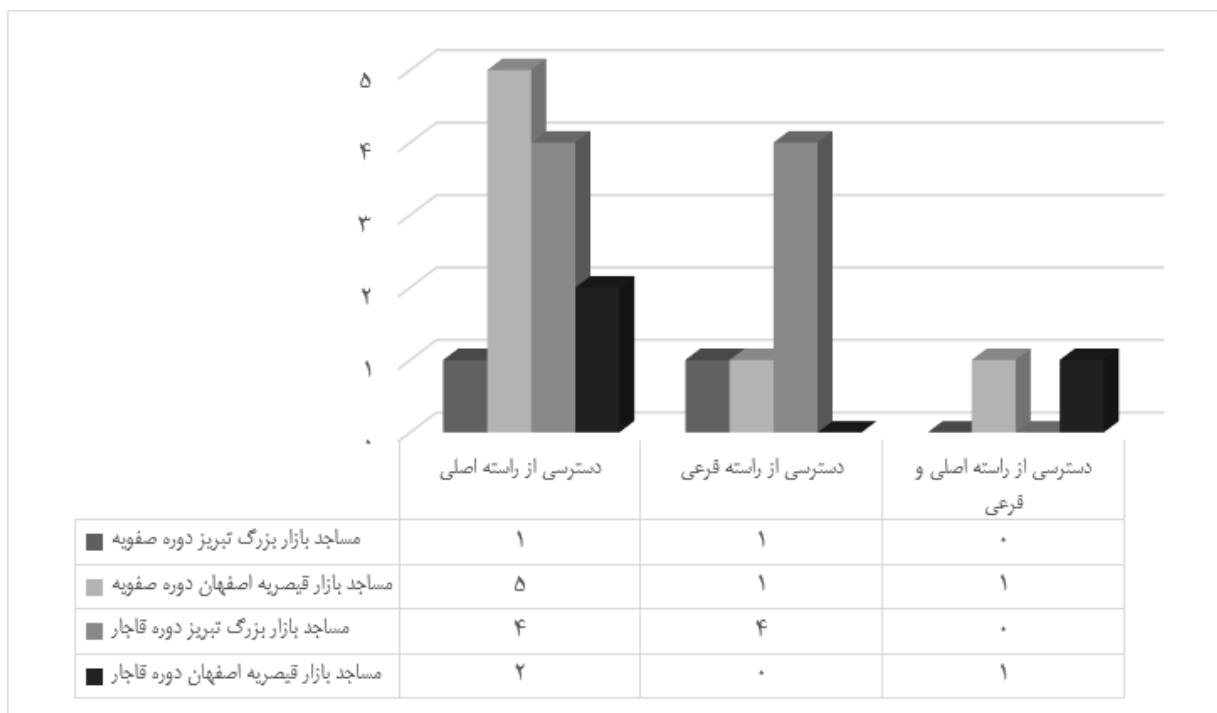

تصویر ۷- نمودار میزان استفاده از انواع سلسله‌مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

طبق تصویر ۸ نوع دسترسی به مساجد بازار بزرگ تبریز و مقایسه آن با مساجد بازار قیصریه اصفهان نشان‌دهنده درون‌گرایی بیشتر در مساجد بازار بزرگ تبریز است که با توجه به سوابق تاریخی که نشان‌دهنده نقش عمده این مساجد در تصمیم‌گیری‌های سیاسی است، به نظر می‌رسد عدم وجود شبستان بانوان در مساجد بازار بزرگ تبریز نیز به همین علت است. علت درون‌گرایی بیشتر در مساجد بازار بزرگ تبریز علاوه بر اقلیم، نقش سیاسی این مساجد و امکان دفاع در مواقع بحرانی است. در مساجد بازار قیصریه اصفهان نیز دسترسی از راسته اصلی در دوره صفوی به‌شدت مورد توجه است.

مجموع سلسله مراتب	وصول		انفصال				اتصال			
	گنبد خانه	شبستان	ایوان	صحن	هشتی	دالان	سردر	چهارخان	عقب نشینی	
۲	۰	۲	۰	۰	۲	۰	۱	۰	۲	مساجد بازار بزرگ تبریز
۱۰	۷	۳	۹	۹	۵	۴	۹	۰	۴	مساجد بازار قیصریه اصفهان
۹	۲	۷	۰	۵	۸	۲	۳	۰	۷	مساجد بازار بزرگ تبریز
۹	۲	۷	۹	۹	۵	۶	۶	۱	۲	مساجد بازار قیصریه اصفهان

جدول ۹- میزان استفاده از هر کدام از اجزا در مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

تصویر ۸- نمودار نوع دسترسی به مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان

نتیجه گیری

در راستای پاسخگویی به سؤال پژوهش که عبارت است از این که سلسله مراتب تشریف به مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان به چه شکل صورت می گیرد، با توجه به بررسی های انجام شده و مطالعات میدانی سلسله مراتب تشریف به مساجد بازار بزرگ تبریز و بازار قیصریه اصفهان در ۴ بخش کلی دسته بندی شده است. سلسله مراتب مساجد بازار بزرگ تبریز مراتب کمتری نسبت به مساجد بازار قیصریه اصفهان را دارد. با توجه به یافته های تحقیق و مقایسه تطبیقی بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی با بازار بزرگ تبریز در دوره قاجاریه می توان نتیجه گرفت که سلسله مراتب ورودی در مساجد این دو بازار در دوران ذکر شده شرایط مشابهی داشته است.

سؤال دیگر پژوهش عبارت است از این که شباهت‌ها و تفاوت‌های سلسله‌مراتب در مساجد بازار بزرگ تبریز در دوره قاجاریه و مساجد بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی به چه شکل است، می‌توان گفت در مساجد بازار بزرگ تبریز تمایل به استفاده از صحن، سردر ورودی، عقب‌نشینی ورودی نسبت به جداره بازار و استفاده از تک‌ورودی در دوره قاجاریه بیشتر از دوره صفوی است و در مقابل در بازار قیصریه اصفهان استفاده از صحن، سردر ورودی، عقب‌نشینی ورودی نسبت به جداره بازار و استفاده از تک‌ورودی در دوره صفوی بیشتر از دوره قاجاریه است. استفاده از الگوی ایوانی بیشتر در مساجد بازار قیصریه اصفهان در دوره صفوی و کاهش آن در دوره قاجاریه و هم‌چنین عدم استفاده از الگوی ایوانی در مساجد بازار بزرگ تبریز (با توجه به بازسازی گسترده این بازار در دوره قاجاریه) نشان‌دهنده این است که الگوی ۴ ایوانی در دوره قاجاریه رو به افول است. استفاده از الگوی سلسله‌مراتب ۵ بخشی در دوره قاجاریه در مساجد هر دو بازار بیشتر از سایر الگوهاست که نشانگر اهمیت سلسله‌مراتب در دوره قاجاریه است. تفاوت دیگر مساجد دو بازار، نوع دسترسی از راسته‌هاست، در مساجد بازار قیصریه اصفهان دسترسی از راسته اصلی اهمیت زیادی دارد؛ ولی در مساجد بازار بزرگ تبریز هم در دوره صفوی و هم در دوره قاجاریه، این موضوع اهمیت نداشته است و بیشتر دسترسی‌ها از راسته‌های فرعی است، با توجه به این که مساجد بازار بزرگ تبریز فاقد شبستان بانوان بوده و در مقابل مساجد بازار قیصریه اصفهان اکثراً دارای شبستان بانوان است، نشان‌دهنده تفاوت در ایفای نقش مساجد دو بازار است. مساجد بازار بزرگ تبریز عمدتاً برای آقایان و اصناف و کسبه بازار بزرگ تبریز است و این مهم نشان‌دهنده ایفای نقش سیاسی این مساجد در جامعه سنتی ایران است که پیشینه تاریخی این بازار (نقش شهر تبریز در انقلاب مشروطه) تأیید کننده این مسئله است. در مقابل مساجد بازار قیصریه اصفهان و نوع دسترسی‌ها نشان می‌دهد نقش این مساجد در جامعه عمدتاً اجتماعی بوده و مختص گروه خاص (آقایان) نیست. این مسئله تأیید کننده اهمیت بازار و مساجد بازار در جامعه سنتی ایران و تفاوت در ایفای نقش مساجد بازار نسبت به سایر مساجد است.

تفاوت دیگر مساجد دو بازار در کیفیت فضاهای سلسله‌مراتب است، استفاده گسترده از صحن و ایوان در مساجد بازار قیصریه اصفهان تنوع فضایی بیشتر و توجه به بخش انفصال در مساجد این بازار است و در مقابل استفاده محدود از صحن در مساجد بازار بزرگ تبریز تنوع فضایی کم‌تری را شامل می‌شود اگرچه در مساجد بازار بزرگ تبریز نیز توجه به بخش انفصال به‌وضوح قابل مشاهده است؛ ولی مساجد بازار قیصریه اصفهان کیفیت و تنوع فضایی بیشتری نسبت به مساجد بازار بزرگ تبریز دارد. در بخش ورودی مساجد بازار نیز جزئیات ورودی در مساجد بازار قیصریه اصفهان نسبت به مساجد بازار بزرگ تبریز بیشتر است، سردرهای نسبتاً بزرگ در مساجد بازار قیصریه و ورودی‌های کوچک‌تر با سردرهای نه‌چندان بزرگ در مساجد بازار بزرگ تبریز نشان‌دهنده این مسئله است. هم‌چنین در بخش وصول، بیشتر مساجد بازار قیصریه اصفهان دارای گنبد‌های فاخر با تزئینات نسبتاً زیاد و در مقابل مساجد بازار تبریز اکثراً شبستانی و دارای گنبد‌های کوچک با تزئینات آجرکاری، تفاوت دیگر مساجد دو بازار است که کیفیت فضایی متفاوتی را شامل می‌شود.

پی‌نوشت

- ۱- سلسله‌مراتب به انگلیسی Hierarchy، به فرانسوی Hiérarchie، گونه‌ای از چیدمان اجزا (اشیا، نام‌ها، ارزش‌ها، طبقه‌بندی‌ها و...) است که در آن هر کدام از اجزا به شکل «بالا»، «پایین» یا «هم‌سطح» اجزای دیگر نمایش داده می‌شوند.
- ۲- امامت به معنای پیشوایی و رهبری است. در زبان عربی، کلمه امام، به معنای فرد یا چیزی است که به او اقتدا می‌شود. (ابن فارس، معجم المقاییس فی اللغة، ۱۴۰۴ق: ۴۸).
- ۳- عدالت حق هر صاحب حقی را از نیروها به او دادن و در جای گاه مناسب خود قرار دادن است. مقصود رعایت کردن تناسب و اعتدال در هر چیزی است و هرگاه آنچه را که مناسب و شایسته هر چیزی است به آن داده شود، عدالت رعایت شده است (علامه طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱: ۳۷۱).
- ۴- اجتهاد کلمه‌ای عربی از ماده «ج ه د» و باب افتعال به معنای به کار بستن تمام تلاش برای انجام دادن کاری است (فیومی، مصباح المنیر، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۱۱۲).
- ۵- این عالم مجرد از ماده است ولی دارای آثار ماده (شکل، بعد، وضعیت و...) است. در عالم مثال، به تناسب جهات کثرت در عقل فعال که این عالم را پدید آورده است، صورت‌هایی جوهری وجود دارد (طباطبائی، محمدحسین، نه‌ایة الحکمه، ۱۳۹۵ق: ۳۷۹).
- ۶- مراتب طولی وجود، از وجود واجب شروع می‌شود. در مرتبه بعد عالم ممکنات قرار دارد که به سه مرتبه می‌رسد؛ عالم عقل، مثال و ماده. این عوالم، از نظر وجودی دارای تقدم و تأخر هستند و با یکدیگر رابطه علی و معلولی دارند. عالم عقل علت وجودی عالم مثال است و عالم مثال، علت وجودی عالم ماده و هر مرتبه، متقوم به مرتبه بالاتر است (طباطبائی، محمدحسین، نه‌ایة الحکمه، ۱۳۹۵ق: ۳۸۰).

- ۷- تنزیه به معنای اطلاق و تشبیه به معنای تقييد است (ابن عربی، فصوص الحکم، ۶۲۷ق: ۷۰).
- ۸- جمال به معنای حسن منظر و زینت (مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ۱۱۰۶ق، ج: ۱۰۳) و جلال به معنای صاحب عظمت، کبریا و صاحب غنای مطلق (ابن کثیر، محمد بن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۱۴۱۹ق، ج: ۴: ۲۹۳).
- ۹- واحدی دارای طاق کشیده، نه خیلی عمیق و نسبتاً عریض که از جلو کاملاً باز است و در محور اصلی ساختمان قرار می‌گیرد و احتمال دارد به قسمت‌های دیگر بنا دسترسی داشته یا نداشته باشد. ماهیت ایوان بی‌ستون است (Wright, 1991: 79).

فهرست منابع

- اردلان، ن.، بختیار، ل. (۱۳۹۰). حس وحدت. نشر علم معمار، چاپ سوم.
- انصاری، م.، اخوت، ه.، و ملایی، م. (۱۳۸۷). بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباط فضایی مساجد شیعی. فصلنامه علمی پژوهشی شیعه‌شناسی، ۲۳، ۱۴۵-۱۷۴.
- پرنیان خوی، م.، جزیری، ع. (۱۳۹۴). بایسته‌های مذهبی در مفهوم سلسله‌مراتب مساجد صفوی، دومین کنگره بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی.
- حاجی قاسمی، ک. (۱۳۹۴). گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران دفتر دوم، مساجد اصفهان. انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ دوم.
- حمزه نژاد، م.، نقره‌کار، ع.، و خراسانی مقدم، ص. (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مفهومی ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱، ۷۷-۱۰۲.
- خاماچی، ب. (۱۳۸۶). شهر من تبریز. انتشارات ندای شمس، چاپ دوم.
- دانشپور، ع.، بهزادفر، م.، و رضایی ندوشن، م. (۱۳۹۶). سلسله‌مراتب تشریف به اماکن مقدس در شهرهای تاریخی - مذهبی ایران، نمونه موردی شهر قم در دوران صفوی و قاجار. نشریه معماری اقلیم گرم و خشک، ۶، ۵۱-۸۰.
- دوستی مطلق، پ. (۱۳۸۸). بررسی تاریخچه ورودی. نشریه آرمان شهر، ۲، ۹۱-۱۰۴.
- شهبابی نژاد، ع.، امین زاده، ب. (۱۳۹۱). منظر ورودی میدان نقش جهان اصفهان، ارزش‌ها و مسئله‌ها. نشریه هنرهای زیبا، ۱، ۲۷-۳۸.
- طبسی، م.، فاضل‌نسب، ف. (۱۳۹۱). بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان. نشریه هنرهای زیبا، ۳، ۸۱-۹۰.
- طبیبیان، م.، چریکو، ن.، و عبدالهی مهر، الف. (۱۳۹۰). بازتاب اصل سلسله‌مراتب در شهرهای ایرانی - اسلامی. نشریه آرمان شهر، ۷، ۶۳-۷۶.
- عدل، ک. (۱۳۸۸). بازار ایرانی. انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
- محمدی، ر.، رجبی، م. (۱۳۸۹). بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون. فصل‌نامه علمی پژوهشی نگره، ۱۵، ۱۹-۲۸.
- محمدیان منصور، ص. (۱۳۸۶). سلسله‌مراتب محرمیت در مساجد ایرانی. نشریه هنرهای زیبا، ۲۹، ۵۹-۶۸.
- مؤمنی، ک.، عطاریان، ک.، دیده‌بان، م.، و مسعودی، ز. (۱۳۹۷). مقایسه طرح معماری مساجد صفویه اصفهان و مساجد دوره ایلخانی. نشریه آرمان شهر، ۲۳، ۹۵-۱۱۴.
- نقره‌کار، ع. (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. وزارت مسکن و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری، چاپ اول.
- نصر، ح. (۱۳۸۰). معرفت و امر قدسی. نشر و پژوهش فرزاد روز، چاپ اول.
- نقصان محمدی، م.، ریسمان‌یاف، پ. (۱۳۹۴). سیاست‌های طراحی ورودی شهر ایرانی متأثر از ورودی مسکن قدیمی. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۹، ۴۱-۵۴.
- نقی زاده، م. (۱۳۷۸). حکمت سلسله‌مراتب در معماری و شهرسازی. مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد سوم.

- نقی زاده، م، (۱۳۷۸). منابع و روش شناخت مبانی نظری معماری قدسی و شهر اسلامی. نشریه هنر، ۴۰، ۹۹-۱۱۶.
- Ghanaati. M., Karimi azeri. A., Ghanaati. F., & Hosseini. S. (2015). Role of movement and stillness elements in development of Iranian-Islamic cities in order to make optimal satisfaction in human (Case study: Bazaar, Mosque and House). *Procardia social and behavioral sciences* 201: 201-212
- Ghouchani. M, Taji. M., & Kordafshari. F. (2019). The effect of qibla direction on the hierarchy of movement in mosque: A case study of mosques in Yazd, Iran. *Frontiers of architectural research*, 8, 396-405.
- Khalili. A., & Nayyeri Fallah, S. (2018). Role of social indicators on vitality parameter to enhance the quality of women's communal life within an urban public space (case: Isfahan's traditional bazaar, Iran)", *Forntiers of architectural research*, 7: 440-454.
- Pourjafar. M., Amini. M, Hatami varzandeh. E., & Mahdavinejad. M. (2014). Role of bazaars as a unifying factor in traditional cities of Iran: The Isfahan bazaar, *Forntiers of architectural research*, 3, 10-19.

Comparative study of the hierarchy of entry in the mosques of Tabriz Grand Bazaar and Qaysari Bazaar of Isfahan

Azita Balali Oskoyi, Associate Professor, Tabriz Islamic Arts University, Tabriz, Iran
Alireza Alimi, Master student of Islamic Architecture, Tabriz Islamic Arts University, Tabriz, Iran

Extended abstract

Introduction: Mosques and bazaars are essential components of an Islamic city. The close relationship between them has historically led to the correlation of traditional Iranian society's economic power and spiritual power. Therefore it has played a significant role in the history of Iran in the Islamic era. Consequently, mosques have been of great importance in Islamic architecture. Another significant feature of the Islamic city, namely the bazaar, as the economic arm of the traditional Iranian society, has always had a close relationship with the mosques due to its proximity to mosques and mosques' influence in the context of traditional Iranian bazaars.

Methodology: This research is based on descriptive-analytical research method and studying the architectural features of Bazaar (Tabriz Grand Bazaar and Qaysari Bazaar of Isfahan) and reviewing travelogues and maps, documents related to Bazaar mosques of the two cities and analyzing them, and they have been compared. The research's main question is how the hierarchy of entering the mosque of Tabriz Grand Bazaar and Qaysari Bazaar of Isfahan was done? Furthermore, what are the differences in the input hierarchy?

Results: The present study tries to examine the role of these mosques in the traditional Iranian society and by examining and analyzing the mosques of the two important bazaars of Iran, mainly the mosques of Tabriz Grand Bazaar and Qaysari Bazaar of Isfahan, for discussing the different roles of these two types of mosques. The motivation for choosing these two bazaars is Tabriz and Isfahan's historical background as cities, both of which have been the capitals of Iran at different times. And according to the role of the bazaar and their mosques in the capital of Islamic governments, the differences between the two classifications have been discussed.

Conclusion: A comparative study of the mosques of Tabriz Grand Bazaar and Qaysari Bazaar of Isfahan (as Shiite mosques) shows the reasons for the difference in mosques' hierarchy bazaars is the difference in the role of these mosques in traditional Iranian society. Studies show that Tabriz's conditions during the Qajar period (as the crown prince of Iran) and Isfahan during the Safavid period (as the capital of Iran) are similar, and these conditions create similarities in the bazaar mosques of these two cities during this period. This shows the critical role of bazaar mosques in traditional Iranian society.

Keywords Hierarchy, Bazaar mosques, Tabriz Grand Bazaar, Qaysari Bazaar of Isfahan , Safavid, Qajar